

УДК 37.091:614

DOI: 10.12958/2227-2844-2019-4(327)-2-211-220

Щурова Наталія Василівна,

старший викладач кафедри фізичної реабілітації та здоров'я людини
ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»,
м. Старобільськ, Україна.

nnatasha.r74@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-2305-025X>

ЗДОРОВ'ЯЗБЕРІГАЮЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК УМОВА ЗМІЦНЕННЯ ЗДОРОВ'Я ПІДРОСТАЮЧОГО ПОКОЛІННЯ

Серед життєвих цінностей сучасної людини перше місце посідає цінність життя і здоров'я. Останніми десятиліттями світова наука зараховує проблему здоров'я, в широкому розумінні цього поняття, до кола глобальних проблем, розв'язання яких зумовлює характеристики майбутнього розвитку людства.

Питання дитячого здоров'я залишаються пріоритетними на тлі політичних, економічних та морально-етичних проблем суспільства. Тому важливим стратегічним напрямом загальноосвітніх навчальних закладів є вирішення проблем комплексної реалізації оздоровчої функції шкільної освіти, забезпечення фізичного й духовного здоров'я учнів. До нових соціальних функцій освіти слід віднести й соціально-терапевтичну, що покликана значно підвищити рівень готовності особистості випускника до успішної життєдіяльності в складних умовах соціального середовища, попередження нервово-психічних і соматичних захворювань та виникнення залежностей від психотропних речовин через оздоровлення психіки людини в цілому, розвиток її особистісних якостей, які потрібні для гармонізації соціальних зв'язків і збереження здоров'я. У наш час учень повинен мати можливість пізнати себе, особливості людського організму, основні засоби здорового способу життя, запобігання різним захворюванням, шкідливим звичкам; уміти керувати своїм здоров'ям, що дасть їй шлях до повноцінного життя. Сьогодні дуже важливо під час навчання в школі навчити самому піклуватися про власне здоров'я, сформувати установку на підтримку власного здоров'я без застосування медикаментозних засобів.

Головними напрямками фізкультурно-оздоровчої діяльності визначені забезпечення та розвиток фізичного і морального здоров'я, комплексного підходу до формування розумових і фізичних якостей особистості, вдосконалення фізичної та психологічної підготовки до активного життя і професійної діяльності на принципах індивідуального підходу, пріоритету оздоровчої спрямованості, систематичності цього процесу тощо (Державний стандарт базової і повної середньої освіти,

2005). Дослідженнями науковців (В. Дрофа, А. Іванов, А. Морозова, О. Савченко) обґрунтовано, що суттєво підвищувати стан здоров'я учнів може навчальне середовище.

Дослідження теоретичних і прикладних аспектів проблеми здоров'язбереження молодого покоління перебувало в полі посиленої уваги вітчизняних та зарубіжних науковців (Н. Беседа, Л. Горяна, О. Дубогай, О. Отравенко, Л. Попова, С. Лапаєнко та інші). Сутність валеологічної культури учнів за сучасних умов навчання знайшла висвітлення у працях таких дослідників, як: Т. Бойченко, О. Бондаренко, Л. Ващенко, М. Гончаренко, В. Грибань, С. Кондратюк та інші). Ґрунтовний аналіз чинників формування здоров'язбережувального освітнього середовища в загальноосвітньому навчальному закладі здійснили О. Ващенко, В. Звєкова, О. Клєстова, К. Оглоблін та інші. Науковці акцентували увагу на залежності ефективності дидактичного процесу від наявності здоров'язбережувального навчального середовища, що є одним із пріоритетних напрямків роботи сучасної школи.

Мета статті – визначити деякі педагогічні аспекти здоров'язберігаючої діяльності загальноосвітнього навчального закладу як умови зміцнення здоров'я школярів.

Як відомо, стан здоров'я учнів сучасної школи залежить від багатьох факторів, серед яких:

- нерухомість сидіння під час навчання (сколіоз та поганий зір);
- постійне напруження під час письма (ознаки стенокардії, порушення постави, короткозорість);
- навчальне середовище із негативною екологією (закриті приміщення, обмежений простір, заповнені одноманітними і штучно створеними предметами) (імунно-захисні функції);
- інформаційний принцип побудови навчального процесу, вплив електронних засобів масової інформації (неврастенія, підірвана психіка);
- сімейні негаразди, незбалансоване харчування, ранні шкідливі звички (куріння, алкоголізм, наркоманія) (Твердохліб, 2014).

Ця статистика свідчить про перевагу суспільних впливів на здоров'я і є підтвердженням думки про відповідальність суспільства та держави за здоров'я, наявність протиріччя між декларованим і реальним правом підростаючого покоління на здоров'я.

Найбільш значний приріст порушень стану здоров'я відзначений у найбільш критичні періоди дитинства: у молодших школярів – в 7, 10 років і у підлітків у період від 12 до 17 років. При цьому вважається, що негативний вплив внутрішнього шкільного середовища і, перш за все, перевантажень в початковій школі становить 12%, а в старшій – 21%.

Багато дослідників відзначають чітку залежність числа і характеру порушень в стані здоров'я школярів від обсягу та інтенсивності навчальних навантажень. Інтенсифікація навчання, не підкріплена системою оздоровчих заходів, призводить до значно більш вираженим

змінам у стані здоров'я дітей. Отже, лише спільними зусиллями медичних працівників і педагогів при зацікавленості батьків можлива мінімізація впливу несприятливих факторів навчання на здоров'я дітей. Особливе місце в цьому оздоровчому процесі відводиться освітній системі, перш за все за рахунок широкого впровадження в діяльність освітніх закладів так званих здоров'язберігаючих технологій.

За О. Отравенко, сутність здоров'язбережувальних технологій постає в комплексній оцінці умов виховання і навчання, які дозволяють забезпечувати гарний стан здоров'я підростаючого покоління, дбати про високий рівень їхньої самореалізації, навичок здорового способу життя; здійснювати моніторинг показників індивідуального розвитку, прогнозувати можливі зміни здоров'я і проводити відповідні психолого-педагогічні, коригувальні, здоров'язбережувальні, рекреаційні заходи з метою забезпечення якості освітньої діяльності учасників педагогічного процесу (Отравенко, 2016, с. 48).

Зокрема, у багатьох освітніх закладах різних регіонів України є досвід використання таких заходів як спеціальна система профілактики порушень постави, зору, додаткова вітамінізація, комплекс фізіотерапевтичних процедур, загартовування та ін. Все ширше в системі харчування дітей шкільного віку використовуються продукти функціонального харчування: збагачені вітамінами і мінералами. Активно розробляються нові інноваційні технології навчання, в основі яких лежить інформаційно-діяльний підхід. У діяльність освітніх закладів впроваджуються сучасні технології розвиваючого естетичного комплексу, що перетворюють освітній процес в вільний і легкий, привабливий і цікавий для учнів, сприяють освоєнню всього спектру видів навчальної діяльності.

У керівних документах Міністерства освіти і науки визначена система заходів з охорони та зміцнення здоров'я учнів, що враховує найважливіші характеристики освітнього середовища з точки зору його впливу на здоров'я учнів (Міжгалузева комплексна програма «Здоров'я нації на 2002–2011 роки», 2005).

У той же час, необхідно відзначити, що в більшості шкіл системний підхід до збереження та зміцнення здоров'я учнів практично відсутній, обмежуючись разовими, короткочасними або вузькоспеціалізованими заходами.

Створення оптимальних можливостей для реалізації власного потенціалу кожної дитини є одним із вагомих кроків до формування здоров'язбережувального навчального середовища. Педагоги підтримують сприятливі умови для ефективного корекційного навчання, виховання та розвитку дитини, допомагаючи їй реалізувати власний потенціал (Максименко, 2007). Саме тому необхідно створити такі умови навчання, які б забезпечили збереження та зміцнення їх стану здоров'я або хоча б не впливали негативно на фізичний і духовний розвиток. Одним із напрямів розв'язання цієї проблеми є, на нашу

думку, створення у загальноосвітньому навчальному закладі здоров'язбережувального навчального середовища.

Створити здоров'язбережувальне середовище в умовах навчання – це значить створити відповідне навчальне середовище. Н. Прибиловська розглядає «здоров'язбережувальне середовище» як сукупність таких понять як «здоров'я» та «педагогічне середовище», що дозволяє визначити здоров'язбережувальне освітнє середовище (зокрема навчальне) (Прибиловська, 2015).

Інтегруючи сучасні підходи до пояснення сутності та змісту поняття «здоров'язбережувальне середовище», ми одностайні в розумінні цього педагогічного феномену з С. Дудко: здоров'язбережувальне навчальне середовище – таке навчальне середовище, у якому завдяки формуванню цілісності свідомості, життєствердного здоров'язбережувального образу світу учня, його здоров'язбережувальної компетентності, забезпечується формування здорового способу життя дітей, відповідальне ставлення до свого здоров'я і здоров'я оточуючих, до довкілля, контролюються всі складові здоров'я (Дудко, 2015).

Основними напрямками створення освітньо-виховної діяльності в здоров'язберігаючому середовищі є:

- створення умов для зміцнення здоров'я школярів та їхнього гармонійного розвитку;
- організація навчально-виховного процесу з урахуванням його психологічного та фізіологічного впливу на організм учня;
- розробка і реалізація навчальних програм з формування культури здоров'я і профілактики шкідливих звичок;
- корекція порушень здоров'я з використанням комплексу оздоровчих і медичних заходів;
- медико-психолого-педагогічний моніторинг стану здоров'я, фізичного і психічного розвитку школярів;
- функціонування служби психологічної допомоги вчителям і учням щодо подолання стресів, тривожності, гуманного підходу до кожного учня, формування доброзичливих відносин у колективі;
- контроль за дотриманням санітарно-гігієнічних норм організації навчально-виховного процесу, нормування навчального навантаження і профілактики перевтомлення учнів;
- організація збалансованого харчування учнів у школі;
- відпрацювання нормативно-правових документів, що регламентують діяльність шкіл сприяння здоров'ю.

Особливого значення набуває пошук ефективних методичних підходів для прищеплення учням інтересу до занять фізичною культурою та впровадження новітніх технологій у систему шкільного фізичного виховання.

Сьогодні урок, як основна форма організації навчально-виховного процесу, вже не вважається сучасним, хоча б він і вирізнявся всім

різноманітним найсучаснішим засобам та педагогічним прийомів, якщо у дитини під час його проведення погіршується здоров'я. Тому обов'язковими на уроках є фізкультхвилинки, практика яких, на жаль нівелюється. Вони дозволяють знімати стан утомленості на уроці, ослабити психологічну напруженість, викликану інтенсивністю занять і просто дати дитині можливість порухатися.

Важливу роль в зміцненні здоров'я учнів відіграє залучення дітей до спортивних секцій, спортивних заходів. Гарною традицією стало проведення в школах для дітей та батьків спортивних змагань «Тато, мама і я – спортивна сім'я».

Велика увага для пропаганди здорового способу життя приділяється позакласній роботі. Пропонується великий спектр заходів: турпоходи, екскурсії, дні здоров'я, свята рухливих ігор, веселі старти, класні часи і бесіди з такою тематикою: «Я – моє здоров'я – моє життя!», «Природні чинники здоров'я» та інші.

Проведене дослідження не претендує на вичерпну глибину висвітлення всіх аспектів побудови здоров'язберігаючого навчально-виховного процесу в закладі загальної середньої освіти. Високий рівень функціональних порушень і хронічної патології у школярів, негативна динаміка стану здоров'я в процесі навчання обумовлюють з одного боку високу актуальність наукових досліджень в цій області, з іншого – необхідність вдосконалення роботи освітніх установ в напрямку збереження, зміцнення і формування здоров'я учнів. У вирішенні проблеми стану здоров'я дітей, що навчаються в освітніх установах, необхідний комплексний підхід, що включає зусилля як системи освіти, так і охорони здоров'я і потребує пильної уваги всіх зацікавлених у цьому: педагогів, медиків, батьків, представників громадськості. Подальшого наукового аналізу потребують такі питання, як: організація ефективної взаємодії школи, сім'ї й громадськості в процесі здоров'язбереження школярів; удосконалення форм, методів, засобів і діагностичного інструментарію формування валеологічної культури учнів у процесі освітньої та позаурочної роботи тощо.

Список використаної літератури

1. Державний стандарт базової і повної середньої освіти // Книга вчителя фізичної культури: Довідково-методичне видання / Упоряд. С. І. Операйло, А. І. Ільченко, В. М. Єрмолова, Л. І. Іванова. – Харків: Торсінг плюс, 2005. 464 с.
2. Дудко С. Г. Дидактичні засади формування здоров'язберезувального навчального середовища початкової школи : дис...канд. пед. наук : 19.00.09. – канд. психолог. наук / Київ., 2015. 258 с.
3. Максименко С. Д. Пропагування психогігієнічного виховання і здорового способу життя серед молоді (психічне обґрунтування). *Практична психологія та соціальна робота*. 2007. № 9.
4. Міжгалузева комплексна програма «Здоров'я нації на 2002–2011 роки». *Основи здоров'я : книга для вчителя*. К., 2005.

5. Отравенко О. В. Педагогічні умови формування здоров'язберезувальної компетентності учнівської та студентської молоді в умовах ступеневої освіти. *Здоров'є, спорт, реабілітація*. № 4, 2016. С. 47-50. **6. Прибиловська Н. В.** Системний підхід до створення здоров'язберезувального середовища у загальноосвітньому навчальному закладі. *ВГ «Основа». Педагогічна майстерня*. 2013. № 4. С. 20-29. **7. Твердохліб М. М.** Оцінка стану фізичного розвитку дітей шкільного віку в динаміці навчального процесу. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2014. № 2 (36), С. 324-330.

References

1. Operailo, S. I., Ilchenko, A. I., Yermolova, V. M., Ivanova, L. I. (2005). Derzhavnyi standart bazovoi i povnoi serednoi osvity. Knyha vchytelia fizychnoi kultury [State standard of basic and complete secondary education. The book of the teacher of physical culture]. Kharkiv: Thorsing plus [in Ukrainian]. **2. Dudko, S. H.** (2015). Dydaktychni zasady formuvannia zdorov'iazberezhualnoho navchalnoho seredovyscha pochatkovoї shkoly [Didactic principles of the formation of a health-preserving educational environment of primary school]. Doctor's thesis. Kyiv [in Ukrainian]. **3. Maksymenko, S. D.** (2007). Propahuvannia psykhohihienichnoho vykhovannia i zdorovoho sposobu zhyttia sered molodi [Promotion of psycho-hygienic education and healthy lifestyle among young people]. *Praktychna psykhohihiia ta sotsialna robota – Practical Psychology and Social Work*, 9, 65 [in Ukrainian]. **4. Mizhhaluzeva** kompleksna prohrama «Zdorovia natsii na 2002–2011 roky». Osnovy zdorov'ia: knyha dlia vchytelia [Intersectoral Integrated Program «Health of the Nation for 2002-2011». Essentials of Health: A Teacher's Book]. (2005). Kyiv [in Ukrainian]. **5. Otravenko, O. V.** (2016). Pedahohichni umovy formuvannia zdorov'iazberezhualnoi kompetentnosti uchnivskoi ta studentskoi molodi v umovakh stupenevoi osvity [Pedagogical conditions of formation of the health of preserving competence of students and students in conditions of high school education]. *Zdorov'e, sport, rehabilitaciya – Health, sports, rehabilitation*, 4, 47-50 [in Ukrainian]. **6. Prybylovska, N. V.** (2013). Systemnyi pidkhid do stvorennia zdorov'iazberezhualnoho seredovyscha u zahalnoosvitnomu navchalnomu zakladi [System approach to the creation of a healthy preservation environment in a general educational institution]. *VH «Основа». Pedahohichna maisternia – VG «Basis». Pedagogical workshop*, 4, 20-29 [in Ukrainian]. **7. Tverdokhlib, M. M.** (2014). Otsinka stanu fizychnoho rozvytku ditei shkilnoho viku v dynamitsi navchalnoho protsesu [Assessment of the physical development of children of school age in the dynamics of the educational process]. *Pedahohichni nauky: teoriia, istoriia, innovatsiini tekhnologii – Pedagogical sciences: theory, history, innovative technologies*, 2(36), 324-330 [in Ukrainian].

Щурова Н. В. Здоров'язберігаюча діяльність як умова зміцнення здоров'я підростаючого покоління

Сучасна теорія і практика фізичного виховання та розвитку особистості полягає у зміні мотиваційної основи навчального процесу фізичного виховання у тій соціально-економічній ситуації, яка визначає сутнісні характеристики нашого суспільства і бере участь у прагненні сучасної молоді бути здоровою.

У статті основну увагу приділено провідному завданню соціальної політики України та напрямку розвитку освіти на сучасному етапі – збереженню здоров'я дітей, його зміцненню, що визначає успішність їх життєздатності, а також розглянуто важливі аспекти здоров'язбереження учнів загальноосвітньої школи. Проаналізовано ключові практичні засади побудови здоров'язберігаючого навчально-виховного процесу та проаналізовано стан фізичного здоров'я учнів загальноосвітніх навчальних закладів, де акцентовано увагу на необхідності створення здоров'язбережувального середовища як основної умови зміцнення та збереження здоров'я школярів. Подано реальний стан організації здоров'язбережувального середовища в освітньому процесі сучасної школи та з'ясовано основні складники здоров'язберігаючої діяльності загальноосвітнього закладу.

Формуванню мотивів діяльності школяра передуює інтерес як результат дії існуючої виховної системи, яка здійснюється через засоби масової інформації про фізичне виховання і спорт, через спортивні заходи в школі, місті, під направленим впливом учителів, батьків, друзів. Усі ці заходи формують мотиваційну сферу учнів старших класів до якої можна віднести: красиву будову тіла; виховання фізичних якостей, а саме: спритності, витривалості, швидкості, сили, гнучкості, а також вольових якостей. У різних системах фізичного виховання задачі рухового вдосконалення, виховання фізичних якостей вирішуються через застосування великої кількості засобів, основою яких є фізичні вправи, оздоровчі сили природи, фактори особистої та громадської гігієни, використання активних форм туризму в процесі організованих та самостійних занять. Але зайняти активну позицію школяреві у процесі фізичного виховання можуть надати тільки знання та переконання, на підставі яких можна досягти цінності здоров'я.

Вибір проблемного питання пов'язаний із тим, що здоров'я дітей є найбільшою цінністю, а сучасні шкільні програми, на жаль, недосконалі, тому в умовах звичайної школи важко розвинути здібності дітей, уникнувши фізичних і розумових перевантажень. Безумовно, на стан здоров'я дітей впливають такі чинники, як несприятливі соціальні та екологічні умови. Усе це переконує в тому, що необхідно вжити спеціальних заходів щодо збереження й зміцнення здоров'я школярів, створення здоров'язбережувальних умов навчання і виховання, в ході яких формувати особистість, яка свідомо ставиться до свого здоров'я,

здорового способу життя та повною мірою володіє знаннями поведінки, безпечними для її здоров'я.

Ключові слова: фізичне виховання, здоров'я, здоров'язбережувальне навчальне середовище, фізичний розвиток.

Щурова Н. В. Здоровьесберегающая деятельность как условие укрепления здоровья подрастающего поколения

Современная теория и практика физического воспитания и развития личности состоит в том, чтобы изменить мотивационную основу учебного процесса физического воспитания в той социально-экономической ситуации, которая определяет основные характеристики нашего общества и принимает участие в стремлении современной молодежи быть здоровой.

В статье основное внимание уделено ведущей задаче социальной политики Украины и направлению развития образования на современном этапе – сохранению здоровья детей, его укреплению, что определяет успешность их жизнедеятельности. Так же рассмотрены: важные аспекты здоровьесбережения учащихся общеобразовательной школы; проанализированы ключевые практические основы построения здоровьесберегающего учебно-воспитательного процесса и анализ состояния физического здоровья учащихся общеобразовательных учебных заведений; доказана необходимость создания здоровьесберегающей среды как основного условия сохранения и укрепления здоровья школьников и реальное состояние здоровьесберегающей среды в образовательном процессе современной школы; выяснены основные составляющие здоровьесберегающей деятельности общеобразовательного учреждения.

Формированию мотивов деятельности школьника предшествует интерес как результат действия существующей воспитательной системы, которая осуществляется через средства массовой информации о физическом воспитании и спорте, через спортивные мероприятия в школе, городе, под направленным воздействием учителей, родителей, друзей. Все эти меры формируют мотивационную сферу учащихся к которой можно отнести: красивое телосложение, воспитание физических качеств, а именно: ловкости, выносливости, быстроты, силы, гибкости, а также волевых качеств. В разных системах физического воспитания задачи двигательного совершенствования, воспитания физических качеств решаются путем применения большого количества средств, основой которых являются физические упражнения, оздоровительные силы природы, факторы личной и общественной гигиены, использование активных форм туризма в процессе организованных и самостоятельных занятий. Но занять активную позицию школьнику в процессе физического воспитания могут предоставить только знания и убеждения, на основании которых можно достичь ценности здоровья.

Выбор проблемы этого вопроса связан с тем, что здоровье детей является самой большой ценностью, а современные школьные программы, к сожалению, несовершенны, поэтому в условиях обычной школы трудно развивать способности детей, избегая физических и умственных перегрузок. Безусловно, на состояние здоровья детей влияют такие факторы, как неблагоприятные социальные и экологические условия. Все это убеждает в том, что необходимо принимать меры по сохранению и укреплению здоровья школьников, создавать условия обучения и воспитания, в ходе которых формировать личность, которая будет сознательно относиться к своему здоровью, здоровому образу жизни и полной мере обладать знаниями поведения, безопасными для его здоровья.

Ключевые слова: физическое воспитание, здоровье, здоровьесберегающая учебная среда, физическое развитие.

Shchurova N. Health is a Preserving Activity as a Condition for Strengthening the Health of the Younger Generation

The modern theory and practice of physical education and personality development is to change the motivational basis for the educational process in physical education at that socio-economic situation, which determines the essential characteristics of our society and be involved in that young man. This, firstly, the desire to be healthy, where the primary role played by exercise.

The article focuses on the of the priority goals of Ukrainian social policy and to the leading direction of education development at the present stage – to the education of spiritually, mentally and physically healthy young generation, health-maintaining among children, to form the view at maintaining and strengthening it and analysis of the physical health of the students of secondary schools and addresses to the problem of health protection and strengthening, becoming an active person, which will be formed with perception of their own health as a personal value. The concept of this approach is based on the modern sport students' school education.

Thus, the main purposes of sport and recreational activities are determined with the advance of certain physical and moral health, integrated approach to the development of mental and physical qualities of the individual and improvement of the physical and psychological preparation for active life and professional activities on the basis of individual approach, priority of health-improving orientation, systematic of school process, etc.

The health-preserving technologies are considered as a system of measures, which protect and strengthen the health of students, take into account the most important characteristics of the educational environment, among which the most important are the following: the environmental factors (economic, environmental, social), factors of the school environment (qualitative assessment of school buildings, sanitary, medical, sports equipment and accessories, quantitative and qualitative characteristics of the contingent of the school), organization of the educational process and the

mode of workload forms, methods of health-preserving activity of the institution of general education, the dynamics of current and chronic diseases.

The comprehensive approach of educational and health-protecting institutes assists in solving the problem of state of the children.

The formation of the motives of the student's activity is preceded by interest as a result of the action of the existing educational system, which is carried out through the mass media on physical education and sports, through sporting events in school, in the city, directed by the influence of teachers, parents and comrades. All these activities form the motivational sphere of the students of the senior classes, which include the beautiful structure of the body, health, education of physical qualities: agility, endurance, speed, strength, flexibility, as well as volitional qualities. We note that in various systems of physical education, the tasks of motor improvement, education of physical qualities are solved through the use of a large number of tools, which are based on physical exercises, recreational forces of nature, factors of personal and social hygiene, the use of active forms of tourism in the process of organized and independent occupations. But to take an active role in the process of physical education can only provide students with the knowledge and beliefs on the basis of which it is possible to achieve the value of health.

The choice of the problem issue is connected with the fact that the health of children is the greatest value, and modern school programs, unfortunately, are imperfect, therefore, in conditions of ordinary school it is difficult to develop the abilities of children, avoiding physical and mental overload. Of course, factors such as unfavorable social and environmental conditions affect the health of children. All this convinces us that it is necessary to take special measures to preserve and strengthen the health of schoolchildren, to create health and preserve the conditions of education and education, during which to form a person who consciously relates to his health, a healthy lifestyle and to a full extent. Has knowledge of behavior, safe for her health.

Key words: physical education, health, saving environment of Secondary Educational, physical development.

Стаття надійшла до редакції 15.03.2019 р.

Прийнято до друку 31.05.2019 р.

Рецензент – д.п.н., проф. Караман О. Л.